

Mushaf Araştırmalarında Neredeyiz?

“Batı Oryantalizminin Mushaf Tarihi Araştırmaları - Paradigma ve Yöntemler” (İstanbul 17-18 Şubat 2020) Adlı Çalıştay Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on the Workshop Titled “Where are we on the Mushaf Researches? The Mushaf History Researches of the Western Orientalism: Paradigms and Methods”

(İstanbul, 17-18 Feb, 2020)

İsmail ÇALIŞKAN *

Bu yazıda “Batı Oryantalizminin Mushaf Tarihi Araştırmaları -Paradigma ve Yöntemler” adıyla İstanbul’da 17-18 Şubat 2020 tarihlerinde yapılan çalıştay tanıtılmaktadır. Bu ilmi toplantıda birçok tebliğ sunulmuş, müzakereler yapılmıştır. Dünyada ve Türkiye’de mushaf çalışmalarının seyrine ve bugünkü durumuna genel bir ışık tuttuğu düşünölen bu toplantıdan ilim âleminin haberdar olması amacıyla tebliğler tanıtılmış, müzakerelerin özetleri aktarılmış, sonunda değerlendirmelere yer verilmiştir.

2020 yılında tefsir alanındaki ilk ilmi toplantı Mushaf araştırmaları hakkındaydı. Mevsim kış, hava soğuk, konu ise heyecan verici, çetrefilliydi: “Batı Oryantalizminin Mushaf Tarihi Araştırmaları -Paradigma ve Yöntemler” Toplantının 17 Şubat Pazartesi günü 09.30’da başladı. İlk olarak Necmettin Gökkr, toplantının muhtevasını ve amacını şöyle özetledi: “Batı Oryantalizminin Mushaf Tarihi Araştırmaları” başlıklı TÜBİTAK destekli proje çalışmasının sonuçlarını değerlendirmek ve yeni perspektifler için fikirler geliştirmek. İstanbul Ü. İlahiyat Faköltesi Tefsir AB Dalı başkanı Yaşar Düzenli de kısa bir teşekkür konuşması yaptı. İstanbul Müftüsü M. Emin Maşalı ise “Batı Kur’an

---

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Tefsir AB Dalı. icaliskan25@gmail.com.

ORCID: 0000-0003-2899-9111.

Gönderim Tarihi: 10 Mart 2020. **Kabul Tarihi:** 8 Nisan 2020. **Yayın Tarihi:** 30 Nisan 2020.

Makale Tipi: Sempozyum - İlmi Toplantı Değerlendirme.

ATIF: Çalışkan, İsmail. “Mushaf Araştırmalarında Neredeyiz? ‘Batı Oryantalizminin Mushaf Tarihi Araştırmaları - Paradigma ve Yöntemler’ (İstanbul 17-18 Şubat 2020) Adlı Çalıştay Üzerine Bir Değerlendirme”. Tefsir Araştırmaları Dergisi (TADER) 4/ 1 (Nisan 2020): 174-182.

Araştırmalarında Yöntemler Üzerine Mülahazalar” başlıklı açılış sunumunu yaptı. Maşalı, Oryantalist çalışmalarda akademik kaygılarla yürüyenlerle siyasetle iç içe yürüyenler olmak üzere ikili yaklaşımın varlığını hatırlatarak başladı. Söylediklerini şu cümlelerle toparlayabiliriz: Müslümanların oryantalist hakkındaki çalışmaları ise genellikle savunmacı ve ileri sürülen iddiaların yanlışları ispata dönüktür. Oryantalistlerin Mushafları bizden önce ele almış olması, bizim için bir bahtsızlıktır, çünkü oluşturulan tasnifler, kavramlar ve tanımlar üzerinden hareket etmek zorunda kaldık. Bizde akademik çalışma mantığı ciddi mesafe almadığı için henüz bu alanda araştırmacımız yoktur. Entelektüellerimizin konuya ilişkin fikirleri de itibar görmemiştir. Mesela, Hasan Hanefi’nin oryantalist hakkındaki fikirleri pek bilinmez, hâlbuki onun panoramik bakışı ciddiye alınmalıdır. Hasılı bu satten sonra oryantalist çalışmalara soğukkanlı, ilmi ve akademik zihniyetle yaklaşmalıyız; onların girmediği alanlarda çalışıp sistemi ve kavramları oluşturmalıyız.

İstanbul Ü. Rektörü Mahmut Ak da bir selamlama konuşması yaptı. O, çalışmaya konu edilen araştırmamanın TÜBİTAK destekli olmasını önemli bulduğunu, bu kurumun sosyal alanlara verdiği desteği takdir etmek gerektiğini söyledi. Şunları da ekledi: “Üniversitemiz araştırma üniversitesidir, YÖK’ün desteklediği öncelikli alanlarda İslam araştırmalarını da saydırmayı başardık. Kur’an araştırmaları bakımından bizim üniversitemiz önemlidir; kütüphanemiz derleme kütüphanesidir, yani basılan her eser buraya gelir, burada toplam iki milyon eser var. Kıymetli eserler arasında 234 Kur’an yazması bulunmaktadır. Konuyla ilgilenenler bunlar üzerinde araştırmaya davet ediyorum.”

“Batı Kur’an Araştırmalarında Gelenekler” başlıklı I. oturumu Tayyar Altıkulaç yönetti. Altıkulaç, oturuma başlarken özetle şunları söyledi: Kur’an’ın bir harfinin bile değişmediği inancına sahip bir geleneğe aidiz, fakat dış dünyada olanlara ve söylenenlere, bir takım gerçeklere kulak kapatmışız. Hâlbuki Avrupa’da önemli çalışmalar yapılıyor. Bana göre Avrupa’da bu alanda üç şeyh var; Berlin şeyhi Angelika Neurwith (d. 1943), Fransa’da Gerd-Rüdiger Puin (d. 1940), Saarland Üniversitesi’nde François Déroche (d. 1952). Bunlar içinde en objektif çaba Berlin’dedir, Fransa’daki çalışmalarda ön yargı zaman zaman kendini gösterir, Saarland da bir şeyler yapmak istiyor. Açıklamaları sonrasında Altıkulaç, ilk sunum için sözü Rumeysa Hafızoğlu’na verdi. “İngiliz Oryantalizminde Kur’an Ayetlerinin Tarihendirilmesi” başlıklı tebliğinde Hafızoğlu, ihmal edildiğini düşündüğü beş İngiliz oryantalisti, bir gelenek oluşturup oluşturmadıkları bakımından incelediğini, öncelikle onların ayetleri tarihlendirmelerinin Kur’an anlayışlarıyla orantılı bulduğunu belirtti. Onlar *musaddıkan* kelimesine ‘kendinden önceki kitaplardan etkilenen kitap’ anlamını yüklemişlerdir. Yine onlar, Kur’an’ın düzensiz ve karışık, dolayısıyla çelişkilerle dolu olduğu için önce onu sistematik hale getirmek gerektiğini düşünmektedirler. Bu düşünceden hareket eden J. M. Rodwell (ö. 1900), Kur’an’ı nüzul kronolojisine göre tercüme eden ilk kişidir. O sureleri üsluplarına göre üç

döneme ayırmıştır. William Muir (ö. 1905), ayetlerin üslubu, muhatabın kimliği ve tarihi işaretlere göre Kur'an nüzulünde altı dönem belirlemiştir. Richard Bell (ö. 1937) de işaret, Kur'an ve Kitap dönemi olmak üzere üçte karar kılmıştır. Onun en temel kıstası kavramlar ve özel terkipli ifadelerdir, ayrıca kavram analizlerini çok önemsemiştir. Bell'in devamı sayılan Montgomery Watt (ö. 2006), bir tertip ortaya koymadan Kur'an ve siyer arasındaki ilişkiyi detaylandırmıştır. Nüzul sürecini altı döneme ayıran Neal Robinson (ö. 1948) dil, belâğat ve insicamı öne çıkarmıştır. Robinson'a göre bu niteliklerine dikkat ederek okunduğunda Kur'an'ın çelişki içermediği görülür. İngilizlerin araştırmalarında önce tarihsel eleştiri yöntemi (metin dışı kaynaklar eşliğinde yapılan araştırma), sonra edebi eleştiri yöntemi (Kur'an içi inceleme) hâkimdir. Onlara göre siyer-Kur'an ilişkileri, Hz. Muhammed'in yaşantısı ve zihinsel gelişimi takip edilirse Kur'an daha iyi anlaşılır. Bütün çabalarına rağmen oryantalistler, Kur'an kronolojisi oluşturulamayacağını düşünmektedirler. Hafızoğlu yaptığı mukayesede, İngiliz oryantalizminin arkaplanında siyasi ve duygusal bağların, Almanlar'da ise bilimsel ve sistematik yaklaşımın varlığını tespit etmişti.

İkinci sırada söz alan Saliha Tık, "İngiliz Oryantalizmde Kur'an'ın Metinleşme Süreci Tartışmaları"nda W. Muir (ö. 1905), John Burton (d. 1929) ve Andrew Rippin'in (ö. 2016) çalışmalarını değerlendirdi. Muir'in iddialarına göre Kur'an Muhammed'in başkalarını etrafında toplayabilmek için Tevrat ve İncil'den etkilenerek oluşturduğu kitaptır. Hz. Muhammed okuma yazma bilmiyordu, onun yerine başkaları yazıyordu; Garanik olayı doğrudur. Muir anlatımlarında sert ve incitici bir dil kullandığı için Mohar Ali gibi kimseler onu eleştirmişlerdir. J. Burton da Kur'an'ın tedvinine dair rivayetleri çelişkili bulmuştur, çünkü rivayetler hicri 2. asrın sonundan itibaren oluşturulmaya başlanmıştır. O, nesih rivayetlerinden hareketle Kur'an ve mushaf ayrımı yapmış, bu ayrım sonunda mushafın eksik olduğunu iddia etmiştir. Burton'u ileri sürdüğü fikirler sebebiyle eleştirenler vardır. Rippin ise Kur'an'ı sadece edebi eleştiri ve tarihi verilerle karşılaştırmaya çalışır ve metnin form eleştirisinin gereğini savunur. Ona göre Kur'an'ın toplanmasına dair rivayetler ihtilaflıdır, çünkü metnin oluşumu için uzun bir süreç gerekir; dolayısıyla Osman zamanındaki istinsah söylemi bir tarih hatasıdır. O, tüm bilgilerin sonradan meydana getirilerek kurtuluş tarihi oluşturulduğunu savunmuştur. Bir diğer iddiası da Kur'an'ın Mezopotamya'daki monoteist yapıya göre meydana getirilmiş olduğudur. Rippin'i de müslüman ve gayr-i müslim araştırmacılar eleştirmiştir.

Altıkulaç, yaptığı ara değerlendirmede, 'nüzul dönemi ile Osman dönemi arasındaki tarih çok pusludur, bu dönemi çok ciddi incelememiz kaçınılmazdır; ilgili rivayetler tetkike tabi tutulmalıdır. Ben mushaf yazımını Osman'la başlatmak istiyorum. Mingana mushaf tarihinde dönüm noktasıdır' dedi. Tam bu noktadan devam eden Sümeyye Güven, tebliğini 'İngiliz Oryantalist geleneğinde Kur'an araştırmalarını Alphonse Mingana (ö. 1937) örneği'nde sundu. Söylem analizi metodunu

kullanan Güven, önce Mingana'nın biyografisini özetledi ve çalışmalarına karşı önyargılı yaklaşıma sebep olan dört ithama değindi. Mingana *Leaves from three Ancient Qur'ans* kitabında tarihsel eleştiri metodunu kullanmıştır. Ona göre Kur'an, Hristiyanlık ve Yahudilik'ten etkilenmiştir, dokümantasyondan anlaşılıyor ki hadisler istikrarsız ve efsanedir. Linguistik ve edebi eleştiri metodunda Kur'an'dan önce Arapça bir kitap yazılmadığını, içinde çok dillerden kelimeler bulunduğu onu anlamak için Arapça dışında dilleri bilmek gerektiğini savunmuştur. Bizzat kendisinin kullandığı "Kur'an'ın editörü Muhammed, Kur'an İncil'in sahte bir taklididir" gibi ifadeleri sebebiyle çok tartışmalı söyleme sahiptir.

"Batı Kur'an Araştırmalarında Yöntemler" başlıklı II. oturumu M. E. Maşalı yönetti. Muhammed Abay, "Arthur Jeffery'nin *Materials of the Qur'an* Adlı Eserinin Kur'an Tarihi Açısından Kaynak Değeri" başlıklı sunumunda, 'Muhammed zamanında mushaf yoktu, Osman standart bir metin oluşturmak istedi' gibi iddialar ileri süren Jeffery'nin (ö. 1959) görüşlerini ve delillerini tahlil etti, yer yer tenkitler yaptı. İngiltere'den online katılan ikinci konuşmacı Bilal Gökkır da "Batıda Dil Araştırmaları ve Kur'an Araştırmalarındaki Yeri" başlıklı tebliğinde, Avrupa'da keşif hareketleriyle artan kültür araştırmalarına işaret etti. Hint Avrupa dil araştırmaları ve mukayeseli dil çalışmalarına değindi, Jeffery'nin *The Foreign Vocabulary of the Quran* kitabındaki açıklamalarını değerlendirdi, eleştiriler yaptı; onun teolojik ön kabullerinin kitabındaki yaklaşımını belirlediğini anlattı. Merve Akgün de Kur'an tarihinde revizyonist oryantalistler olarak kabul edilen John Wansbrough (ö. 2002), Christoph Luxenberg ve Puin'i ele almıştı. Wansbrough, kendisinin, kutsal kitaba edebi metin eleştiri metodunu uygulayan ilk kişi olduğunu iddia etmiştir. O, Kur'an'ın kelimeleri, kavramları ve pasajlarını beşli tasnife tabi tutmuştur. Wansbrough, Bultman'dan (ö. 1976) metodunu ve anlayışını ödünç alarak Kur'an'a uygulamıştır. Kur'an'ın Hristiyan-Süryanice bir metne dayandığı iddiasının sahibi Luxenberg ise Kur'an'ı anlamak için Süryanice'nin esas alınması gerektiğini savunmuştur. Puin de mushaf yazmalarını inceleyerek Kur'an yazısının aşamalarını tespitte çalışmıştır. Konuşmalardan sonra Maşalı, Altıkulaç ve Almanya'dan katılan Michael Josef Marx değerlendirmeler yaptı.

Öğlenden sonraki oturumların ilkinde 'Gelenekler' üst başlığıyla Almanya'daki mushaf çalışmaları ele alındı. Şahsımın yönettiği oturumda, ilk tebliği sunan Müslüm Yıldırım, önce Alman oryantalistlerin ilk mushaf neşirlerine değindi, ardından *Geschichte des Qorans* kitabının yazılım ve basım sürecini anlattı. İkinci olarak Esra Gözeler, Batı'daki Kur'an araştırmaları için geliştirilen projeleri tanıttı. Bunlardan *Corpus Coranicum* projesinin (Almanya 2007-2025) hedefi, Kur'an'la ilgili bütün dökümanları sistematik hale getirip araştırmacıların istifadesine sunmaktır. Nicolai Sinai'nin başlattığı *Qur'anic Commentary: An Integrative Paradigm* (QuCip, İngiltere 2018-2023) projesinin amacı Fatıha, Bakara, Al-i İmrân, en-Nisâ sûrelerinin İngilizce ilk tarihsel-eleştirel yorumunu şu üç şablonla

sunmaktır: Giriş (sûrenin tanıtımı); tercüme ve tefsir (edebi yön); sûrenin özet tefsiri (teolojik kısım). EuQu (*The European Qur'an*, İspanya 2019-2025) ise Kur'an'ın Ortaçağ ve erken modern Avrupa'nın entelektüel, dini ve kültürel tarihinde nasıl yer bulduğunu inceleyecektir. Bir veri tabanı oluşturmayı hedefleyen proje şu alt alanlarda çalışacak: Kur'an elyazmaları, baskıları, tercümeleleri, Batı'da Kur'an karşıtı söylemlerin tarihi, Kur'an'ın dini, politik ve milliyetçi polemiklerde kullanımlarının tarihi, Kur'an'ın Avrupa bilim, edebiyat ve kültüründeki yeri, Avrupa'da Kur'an ve müslüman azınlıklar. Üç proje de çalışmalarını kitaplaştırmayı planlamıştır. Bu tebliğ sırasında ve sonunda Altıkulaç'ın soruları çerçevesinde Marx'la karşılıklı müzakere ve tartışmalar yapıldı. Katılımcılardan da soru ve açıklamalarla hareketli bir söyleşi gerçekleşti.

Toplantının, Mushaflar hakkında yaşayan iki önemli uzman konuğu vardı. Türkiye'den Tayyar Altıkulaç, Almanya'dan Corpus Curanicum'un direktörü M. J. Marx'dı. Gün boyu oturumlar sırasında ve aralarda Mushaflarla ilgili çok farklı konulara girildi. Örneğin Otto Pretzl'in (1893-1941) Müslüman ülkelerde dolaşarak çektiği yazma mushaf resimlerinin -ki en eski resim kayıtları olarak bilinir- akıbetiydi. Soru açtı: "2. Dünya Savaşı'nda Berlin'in bombalanması sırasında '50 bin resmin tahrip olduğu'na dair bilginin sahilik derecesi nedir?" Marx, cevabında Hamidullah'ın verdiği bu bilginin gerçeği yansıtmadığını, resimlerin artık tedavülde olduğunu, verilen sayının abartıldığını, resimlerin sadece 40 pozluk 145 adet Agfa filminden ibaret bulunduğunu açıkladı. Pretzl de savaşta yüzbaşı bir pilot olarak uçağının düşürülmesi sonucu ölmüştü. Altıkulaç, "Madem vardı neden piyasaya çıkarılmadı, kullanılmadı?" diye sorunca cevap, Almanlar'ın savaş sonrası bu tür çalışmalara itibar etmemeleriydi. Öte yandan Altıkulaç hoca, zaman zaman basımını gerçekleştirdiği Mushaflar, yaşadığı zorluklar ve diğer Mushaflar hakkında bilgiler de verdi. Keza Marx da Corpus Curanicum ve faaliyetleri hakkında bilgiler verdi.

Günün son oturumunda ilk sözü Almanya'dan gelen M. J. Marx aldı. "Relevance Of Material Evidence For The Study Of The History Of The Qur'an" konulu tebliğinde O, önce bir çalışmanı olarak Corpus Curanicum projesi hakkında tanıtım yaptı. Ardından Corpus Curanicum web sayfasında bulunan 30 bin civarındaki elyazma parçanın durumu, onların çalışma ve sunum sistemi, nihayet Kur'an tarihi için önemi üzerinde durdu. Bu tebliğ sırasında ve sonunda da Mushaflar hakkında tartışmalar yapıldı. Günün son konuşmacısı olan ve yine Corpus Curanicum projesinde çalışan Ali Aghaei de Corpus Curanicum'un yan projesi olan IRANKORAN'ı tanıttı. İrankoran'ın amacı İran'da bulunan el yazma Mushafların dijital basımını yapmaktır.

Toplantının ikinci gününde Yaşar Düzenli'nin başkanlığını yaptığı ilk oturumda 'Gelenekler' üst başlığında Fransa'daki Kur'an ve mushaf araştırmaları ele alındı. Regaib Büyüksoy, "Fransa'da Mushaf Tarihi Araştırmaları" başlıklı tebliğinde başta François Déroche (d. 1952), Elénore Cellard

olmak üzere dokuz şahsın çalışmalarını tanıttı. Fransa’da 1857’de kurulan Academie des Inscripti-
ons et Belles adlı prestijli enstitü ‘Kur’an Tarihi’ yarışmasıyla ciddi bir başlangıç yapmıştı. 2014
yılından itibaren ise College de France Kur’an tarihi ve aktarımı derslerine başladı. Ayrıca Loren
Üniversitesi gibi kurumlarda benzer çalışmalar yapıldı. 1806 yılında Kahire’de konsolos görevi ya-
pan Jean Joseph Marcel (1776-1854), Amr b. As Camii’nden 250 varak yazmayı Fransa’ya getirmişti.
Bunların tarihteki en eski Kur’an yazmaları olduğu iddia edilmektedir. Daha sonraları Afrika’daki
diğer ülkelerden Fransa’ya getirilen veya bu ülkelerdeki kütüphanelerde bulunan yazmalar üzerinde
çalışmaktadırlar. Hedefleri hicri 1. asra dayanan mushafırlara ulaşmak ve incelemektir. İslami kaynak-
lara temkinli (kritik tutum) ya da dışarda bırakarak (hyper-kritik) yaklaştıklarından vakf, kodikoloji,
karbon testi gibi araçlarla eldeki malzemeyi tarihlendirmeye çalışmaktadırlar. Betül Özdirek de F.
Déroche’u örnek alarak kodikoloji yönteminin Mushaf araştırmalarında kullanılmasını anlattı. Ko-
dikoloji, arkeolojik bir araştırma yolu izleyerek kitap üretim faaliyetinin sahip olduğu şartları anla-
maya çalışmaktır. Bunun için Kur’an elyazmalarındaki yazı yüzeyinin türünü (parşömen (hayvan
derisi), papirüs, kağıt), kitap yapım ve yazımında kullanılan malzemeleri vs. inceleyerek, yazının
hangi tarihe ve coğrafyaya ait olabileceğini tespit etmeye uğraşmaktadırlar. Oturumun sonunda ya-
kın zamanlarda başlayan hayvan derileri üzerinde uygulanan DNA tekniğinin iyi bir araç olduğu
ama bu metotla kesin bir sonuca ulaşmanın zorluğu dile getirildi.

Son oturumun başkanlığını Esra Gözeler yaptı. İlk tebliği Elif Behnan Bozdoğan, “Şam Ev-
rakı Koleksiyonu’na Giriş: Aynı Mushaf’a Ait Farklı Yazmaların Tesbiti” adıyla sundu. Adı geçen
koleksiyon Şam’da Ulu Cami avlusundaki Beytülmal adı verilen sandukada korunuyordu, 1893’teki
büyük yangında zarar görmemişti. Mushaf çalışmaları başlayınca bu hazine keşfedilmiş, Charles
Schefer (ö. 1898) ve Johann Gottfried Wetzstein (ö. 1905), Edward Palmer (1882) gibi oryantalistler
buradaki bazı varakları Avrupa’ya götürmüştür. Osmanlı idaresi yazmaların Avrupa’ya götürülme-
sini korkunç bir hadise mülahazasıyla evrakları 1911’de İstanbul’a getirmiştir. Evraklar 1914’ten
itibaren Evkaf müzesinde (daha sonra TİEM - Türk İslam Eserleri Müzesi) korunmaktadır.
Şam’dan gelen 111 bin evrak içinde Emevi ve Abbasi dönemine ait çok çeşitli yazmalar vardır,
bunların yaklaşık %70’i tam mushaf, yaprak ve varaktan oluşan Kur’an yazmalarıdır. Özdoğan’ın
verdiği bilgiye göre mushafırların Hz. Osman devrine ait olduğu söylenmektedir, ancak üzerinde
devam ettirdiği doktora çalışması sonunda doğru bir tarihlendirmeye ulaşılacaktır. Özdoğan,
daha sonra bazı mushaf varaklarını yazı çeşidi, tahmini tarih gibi özellikleri ile tanıttı; ilk defa Kur’an
araştırmalarında kullanılan ‘dijital filoloji’ kavramını açıkladı, dijital tipoloji sisteminden bahsetti.
Yapılan müzakerelerde bu değerli malzemenin incelemesi neticesinde mushaf yazmalarında yeni bir

tasnife ve anlayışa geçilebileceği belirtildi. Marx ve Ali Aghaei, kendi kurumlarının bu çalışmalarda işbirliğine açık olduğunu dile getirdi.

Son konuşmacı projenin de yürütücüsü olan Necmettin Gökkır'dı. O, "Batı Kur'an Tarihi Araştırmalarının Modellemesi İmkan ve Sınırları" başlığı altında, önce çalıştay toplantılarının bir muhasebesini yaptı. Tebliği çerçevesinde dile getirdikleri ise Maşalı'nın açılış konuşmasının devamı mahiyetindeydi. Gökkır, Türkiye'de durumun çok iyi olmadığına işaret ederek, malzeme bulunduğunu ama Mushaf'ların kataloglanması, tasnifi, korunması, incelenmesi, kütüphane standardı gibi hususlarda profesyonel bir çalışma yapılmadığını belirtti. Ona göre, bu alanda çalışmanın bir hayli zorlukları bulunmaktadır. Mushaf tarihçiliğinin bu eksikliği bir yana henüz bir paradigma belirlenmemesi en temel sorundur. Can alıcı sorular şunlardı: "Batı en eski Mushafı bulma peşinde, İslam dünyası neyin peşinde?", "İbn Mesud Mushafı'nın bulunduğunu farz edelim, Oryantalizm buna nasıl yaklaşacak, biz nasıl yaklaşacağız?" Soruların yorumu çerçevesinde Gökkır şunları ilave etti: Oryantalizm için bu, Mushaf tarihi bakımından varoluşsal bir anlam ifade edecektir. Müslümanlara gelince, elbette onların ulaşacağı netice, oryantalistlerin vardığından farklı olması gerekir. Oryantalist paradigmaları modellemenin imkân ve sınırı bu sorun çerçevesinde düşünülmelidir. Oryantalizm Mushaf tarihi araştırmalarına iki asır önce sömürge çağında özellikle de seyyahların İslam dünyasından götürdükleri kadim Mushaf'larla başladılar, çoğunda da iyi niyet ve amaç yoktu. Müslümanlar bu çalışmalara çeşitli tepkiler verdi. Osmanlı'da da farklı kesimlerden tavırları sergilendi. En güçlü tepki Hariciye Nezareti ve Meşihat makamından gösterilen bürokratik tavidir. Otokratik, tepeden bakan ve karar verici özellikteki bu tavır, Batıya karşı olumsuz yaklaşıyordu. İkinci tavır ideolojiktir. İslamcı veya Batıcı ideolojisiyle bakanların bulunduğu bu kesim, meseleye önceden belirlenmiş kararlarla bakıyordu. Batılılaşmayı savunanlar, mesela Abdullah Cevdet *İctihad* dergisinde, Batı Mushaf tarihi araştırmalarına ve yayınlarına olumlu yaklaşıyorlardı; İslamcılar, mesela Hüseyin Vassaf *Maârifü'l-Muslimîn* dergisinde, savunmacı ve reddedici yaklaşıyorlardı. Bilimsel tavır ise Ahmed Cevdet Paşa gibi devlet adamları ve Musa Carullah gibi bilim insanları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bilimsel tavırda oryantalistler muhatap alınmamış ama onlar daima zihnin bir köşesinde durmuştur. Yazılarda polemik yoktur, onun yerine alternatif bilgi vardır ve bu geleneksel İslam anlayışının, hatta akidesinin izlerini yansıtmaktadır. Ancak 1905 yılında Rusya'da yayınlanan Mushaf'a veya Mingana'nın 1915 yılında yayınladığı Hz. Osman öncesine ait Kur'an sahifelerine dair makalesine Osmanlı ilim adamları hiçbir tepki vermemişlerdir. Sadece Hindistan'dan cılız sesler yükselmiştir, hatta bu ses Mustafa Azami'ye kadar devam etmiştir. Osmanlı'dan ve sonrasında Türkiye'den ses çıkarmasının sebepleri, Osmanlı'nın birinci dünya savaşında verdiği kayıplarda, sonrasında ise 1950'lere kadar süren sekülerleşme esnasında Kur'an okumaya, bulundurmaya ve incelemeye dair olumsuz

politikalarda aranmalıdır. Günümüze gelince 1986'dan sonra Kur'an tarihine dair yazılan akademik tezler, zihni arkaplanı Arap dünyasından özellikle Mısır'dan beslendiği için cedelci, reddiyeci ve savunmacıdır. Objektif ilmi çalışmalara ancak 2000'li yıllardan itibaren başlanmıştır. Bu toplantı da bu tavrın devamı sayılabilir.

Gökkır'ın bundan sonra yapılabilecekler için fikirleri vardı: Bilimsel kimliği kazanılması için yöntemden evvel paradigma öncelenmeli; bu paradigma savunmacı, tepkisel veya reaksiyonist değil, bilimsel olmalı; aceleyle modelleme yapılmamalı; eski Mushafları çalışmayı ve yayınlamayı ne için yapacağımıza karar vermeliyiz. Oryantalizm en eski metinleri bulmaya odaklandı, orada sıkıştı kaldı. Çünkü amacı en eski nüsha ile günümüz Mushafları arasındaki farkı ortaya koyarak değişimi ispatlamak istiyordu. Biz ise değişim değil, Mushafın imla, yazım gibi paleografik, ortografik ve kodikolojik gelişimini önceliyoruz. Onun için sadece kadim Mushafları değil, daha geniş bir spekt-rumdan gelen verilerden hareketle bölgesel farklılıkları da göz önünde bulundurarak kronolojik bir Kur'an tarihi yazmalıyız. İmkân ölçüsünde bunun araştırılması gerekmektedir.

Sunumların ardından oturum başkanı Gözeler, yaptığı değerlendirmede, Kur'an ve tefsir alanında önceliklerimizi korumamızın önemini, müktesebatımızın yeterli ve sorunsuz olmasının kaçınılmazlığını, en eski kaynaklarımızdan başlayarak iyi okumalar yapmamızı ve son olarak, terminolojimizi sağlam yerleştirmemiz gerektiğini vurguladı.

Değerlendirme oturumunu ben yönettim. Katılımcılar sırayla hem toplantı hakkındaki müzakerelerini yaptılar hem de tekliflerini sundular. Bana gelince, toplantıda dile getirdiğim fikirlerimi genişleterek diyorum ki, Türkiye'de Mushaf araştırmalarının son yıllarda epey yol aldığı söylenebilir. Bu ilerlemeye katkısı bakımından, mushaf tahkik ve neşirlerini tek başına gerçekleştiren Tayyar Altıkulaç hocamıza, bu konuyu mesele edinerek akademinin gündemine getiren Necmettin Gökkır'a ve konu hakkında emek veren daha birçok ilim-fikir insanına medyun-u şükranız. Türkiye'de Batı Oryantalizmi'nin çalışmalarıyla ilgili araştırmalarda oldukça iyi düzeyde bilgi birikimimiz vardır, yapılan çalışmaları tahlil ve tenkit edebilecek seviyeye ulaşmış bulunuyoruz, ancak bunun yeterli olduğunu söylemek zordur. Yazma mushafları tetkik, tahkik ve neşir konusunda ise henüz yolun başındayız. Tahkikten kastımız, bir varaklık yazma veya tam tekmil bir mushaf üzerinde bütün yönleriyle (kağıt, yazı, kalem, mürekkep, müstensih vs.) inceleme yapılmasıdır. Böyle bir çalışmayı yapabilmek için uzmanların, yani, Kur'an nüzulü öncesinde, nüzul sırasında ve sonrasında yazı kültürü, yazı çeşitleri, kağıt teknolojisi, yazı malzemesi (kağıt, papirüs, parşömen, kalem vs.) ve ticareti, bölgelere özgü yazı kültürü, ayrıca kıraat, tecvid, Arap dili, kelime, söz, sözün tabiatı, kelim, kelimullah, dil felsefesi gibi konulara vakıf hâzık kişilerin yetiştirilmesine ihtiyaç vardır. Günümüzde karbon test, DNA araştırması gibi yeni teknolojileri de bu kervana ekleyebiliriz. Yine iyi bir envanter çıkarılması,

kataloglama yapılması, mevcut katalogların güncellenmesi, tarihi bilinmeyen yazma mushafların veya varakların tarihlerinin tespit edilmesi, en eskilerden başlamak üzere mukayeseli incelemeler vs yapılması. yapılacak ilk işlerdendir. Artık mushaf incelemelerinde kavram, sistem ve tarzı belirleme zamanıdır. Çalışmaya katılan ekip içinde bu konuda gelecek vadeden genç araştırmacılar bulunmaktadır, bunlara yenilerinin eklenmesi elzemdir. Bu tür çalışmaların kişisel çabayla başaramayacağı kesindir, maddi ve manevi bakımdan destekleyici kurumlara ihtiyaç vardır, belki ilgili bazı kurumlar bizzat üstlenerek bu çalışmalara destek verebilirler.

Toplantıda zaman zaman Mushaf konusundaki çalışmaların ihmal edildiği gündeme geldi. İslam dünyasında ilim ve kültür tarihimizin bazı noktalarını yeniden yazacak kıymetli belgelere sahip olmamıza rağmen neden bunlara el uzatılmadığı sorulup duruldu. 1972 ve sonraki yıllarda Yemen'in San'a şehrindeki el-Camiü'l-Kebîr'in tamirâtı sırasında bulunan ve en eski Kur'an yazmalarından birisi olduğu düşünülen evrakı ve benzerlerini inceleyecek doğru dürüst bir uzmana sahip değildik. Öte yandan Müslümanlar Kur'an'ın günümüze sağlam bir şekilde geldiğini ilmi konudan ziyade itikadi bir mesele olarak gördü, bunda şüphesi yoktu ki oturup bunu kanıtlamaya çalışsın. Fakat son iki yüzyıldır Kur'an'ın kaynağı, yazımı ve sonraki nesillere intikali hakkında ileri sürülen fikirler -ki büyük kısmı iftiraya kadar giden iddialardan ibarettir-, bu konuya eğilmeyi gerekli kıldı. Oryantalizm ise Kur'an'la, kendisinden tamamen farklı bir dünyayla karşılaşmanın, onu tanımanın ve belki de onu kültürel bakımdan alt etmenin farklı bir biçimi olarak ilgilendi. Yine oryantalizm müslümanların Kur'an hakkındaki itikadının doğruluğunu test etmek istedi. Elbette bölge ve ülkelere göre oryantalistlerin İslam'a ve Kur'an'a ilmi ve mutedil yaklaşanlardan kışkırtıcı yaklaşımlara kadar birçok versiyonu vardır. Gelinek noktada, yaşadığımız zamanların çeşitli din mensupları ve kültürlerarası ilişkilerdeki hassasiyetleri göz önüne alarak oryantalizmin, Kur'an'ı dini, siyasi, kültürel çatışmanın bir objesi değil, bilimin evrensel bir konusu, bilimsel çalışmalarımızın ve ilişkilerimizin bir parçası olarak incelemeye almalarını beklemekteyiz. Mushaf araştırmalarının tefsir ilmi açısından önemine gelince, Kur'an'ı anlamaya ciddi bir katkı sunmasa da Kur'an tarihinin bazı noktalarını aydınlatmada yararlı olacaktır, özellikle Kur'an'ın başlangıcından günümüze sağlam bir şekilde ulaşması (mevsukiyeti) konusunda daha kesin kanıtlara ulaşabiliriz.

Bilimsel çalışmaların tamamlanmasından sonra iki gündür konuşulanların en azından bir kısmını yerinde görmek ve böylece çalışmayı tamamlamak maksadıyla Türk İslam Eserleri Müzesi ziyaret edildi. Müze nezih ve zengin muhtevasıyla mutlaka gezilmesi gereken nadir mekânlardan birisidir; bizi en çok meşgul eden bölüm, toplantıda kendilerinden bahsedilen yazma Mushaflar ve Şam Evrakı oldu.